

9. Лук'яненко Л. Цивілізаційний вибір України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/276/3382.html>
10. Малярчук В. Помаранчева революція і європейський фактор // Політика і час. – 2005. – №3. – С. 41 – 47.
11. Податковий майдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Податковий_майдан
12. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. Бабкіної, В. Горбатенка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 528 с.
13. Стріха М. Революція шукає переможця // Критика – 2004. – № 86. – С. 14 – 16.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.5233, оп. 1, спр. 62.
15. Chwalba A. Historia powszechna 1989 – 2011. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2011. – 400 s.
16. Фурман Д. Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие // Свободная мысль. – 1995. – № 1. – С. 68 – 74.
17. Szeptycki A. Ukraina wobec Rosji. Studium zależności. Warszawa: WUW, 2013. – 506 s.
18. Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 458 с.
19. Яневський Д. Хроніка “Помаранчевої” революції / Д. Яневський – Харків: Фоліо, 2005. – 131 с.
5. Yekelchuk S. Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu. Kraków: WUJ, 2009. – 337 s.
6. Kasianov H. Ukrajina 1991–2007: Narzys novitiojii istorii / H. Kasianov. – Kyiv: Nash Chas, 2008. – 432 p. [In Ukrainian].
7. Kotsiubynska M. My na Maidani i Maidan u nashykh dushakh // Suchasnist. – 2005. – № 2. – P. 5 – 9. [In Ukrainian].
8. Kulchytskij V. Pomarancheva Revolutsija / V. Kulcutskij // Kyiv: Genesa, 2005. – 396 p. [In Ukrainian].
9. Lukianenko L. Tsyvivilisatsijnyj vybir Ukrajinny [Electronic Resource] // Access under: <http://www.personal-plus.net/276/3382.html> [In Ukrainian].
10. Maliuarchuk V. Pomaransheva Revoliutsija i Evropejskij Faktor // Polityka i chas. – 2005. – № 3. – P. 41– 47 [In Ukrainian].
11. Podatkovyj Maidan [Electronic Resource]. – Access under: https://uk.wikipedia.org/wiki/Податковий_майдан [In Ukrainian].
12. Politologija: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navchalnych zakladiv / O. Babkina, V Horbatenko (Eds.). – Kyiv: Vydavnychij Tsentri “Akademia”, 2002. – 528 p. [In Ukrainian].
13. Strikha M. Revoliutsija shukaje peremozhtsia // Krytyka – 2004. – № 86. – p. 14 – 16 [In Ukrainian].
14. Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy (ЦДАВО України) / Central State Archive of Higher State Authorities of Ukraine. Fund 5233, Inv. 1, Act. 62. [In Ukrainian].
15. Chwalba A. Historia powszechna 1989 – 2011. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2011. – 400 s.
16. Furman D. Ukrayina i my. Natsionalnoye samosoznaniye i politicheskoye razvitiye // Svobodnaya Mysl'. – 1995. – № 1. – P. 68 – 74. [In Russian].
17. Szeptycki A. Ukraina wobec Rosji. Studium zależności. Warszawa: WUW, 2013. – 506 s.
18. Shliachtun P. Politologija (teorija ta istorija politychnoji dumky) / P. Shliachtun // Kyiv: Lybid, 2002. – 458 p. [In Ukrainian].
19. Yanevskiy D. Khronika “Pomaranchevoja” revoliutsiji / D. Yanevskij. – Kharkiv: Folio, 2005. – 131 p. [In Ukrainian].

References:

1. Borysov V., Klark S. Reforma i Revolutsiya v komunistychnomu zapovidnyku. [Electronical Resource]. – Access under: <http://uamoderna.com/shafka-dok/clarke-borisov-miners-strike> [In Ukrainian].
2. Gawrycki M. F., Szeptycki A. Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe. Warszawa: WUW, 2011. – 284 s.
3. Halchynskij A. Pomarancheva Revoliutsiya i nova vlada / A. Halchynskij. – Kyiv: Lybid, 2005. – 347 p. [In Ukrainian].
4. Hrytsak Ya. Narzys istorii Ukrajinny. Formuvannia modenoji ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia / Ya. Hrytsak. – Kyiv: Genesa, 1996. – 175 p. [In Ukrainian].

УДК 82–94:325.3.18/19”

Олександр Музичко

Колоніальний та антиколоніальний дискурси у південноукраїнській історіографії XIX – XX ст. та їхній вплив на сучасні реалії

Анотація. Відомо, що колоніалізм є однією з центральних тем історичного дискурсу. Сучасний світ, який офіційно відокремився від колоніальної форми організації політичного простору, все ще зберігає колоніальні відносини в організаціях світової економіки. Проблема вивчення колоніальних відносин залишається актуальною. Постколоніальні дослідження є новим напрямком розвитку гуманітарного знання, де взаємодіють філософія, історія, література і політика. Раніше і зараз, масова свідомість населення формується під впливом істориків, які часто поєднують наукову діяльність із суспільно-політичною. Метою даної статті є аналіз підходів південноукраїнських істориків до національного питання, їхнє ставлення до проблем колоніалізму і постколоніалізму.

Для представників російської імперської ідеології (А. Скальковського, Г. Перетятковича, І. Лінниченка, А. Флорівського, М. Родзевича та інших) найбільш важливими були російський-орієнтований вид слов'янської єдності, консерватизм, іноді монархізм, єдність спільноти великоросів, малоросів і білоросів.

Українські історики (зокрема, Л. Смоленський, О. Маркевич, О. Андрієвський, П. Клепацький, І. Бондаренко, М. Слабченко, О. Грушевський, М. Аркас, Д. Яворницький) були прибічниками демократії, пом'якшеної версії панславізму тощо. Найбільший резонанс викликали праці М. Аркаса. Історики активно звернулися до мистецтва і поезії, а також до

публіцистичного жанру для поширення своїх ідей. Херсонський поет Микола Чернявський написав багато віршів на історичну тему козацтва в історії України.

У статті виокремлено два основних дискурси: колоніальний та антиколоніальний. Прибічники першого обстоювали відданість Російській імперії/СРСР, монархії/КПСС, були консерваторами. Прибічники антиколоніалізму шукали у минулому передусім національно-соціальної рівності, боротьби за ці права, підкреслювали колоніальний статус своїх народів. Зазначено, що ці дискурси в основних рисах панують у південноукраїнській історіографії і на сучасному етапі, впливаючи і на більш практичні явища, такі як, наприклад, процес деколонізації.

Ключові слова: колонія, антиколоніальний рух, Південна Україна, історіографія, національне питання.

Oleksandr Muzychko

Colonial and Anti-colonial Discourses in South-Ukrainian Historiography of the 19th – 20th Centuries and their Influence on Modern Realities

Abstract. Colonialism is one of the central themes of historical discourse. The modern world, formally parted from the colonial form of organization of political space, preserves the colonial relationship in the organization of world economy. The problem of studying colonial relationship remain relevant. Postcolonial studies or postcolonial theory are a new direction of the humanitarian knowledge development where interaction of philosophy, history, literature, and policy.

Earlier and now, the consciousness of the population was influenced by historians, who often combined scientific activity with socio-political. The purpose of this article is to define the approaches of historians from southern Ukraine to the national question, their relationship to the problem of colonialism and anti-colonialism.

For representatives of the Russian imperial ideology (A. Skalkovsky, G. Peretyatkovich, I. Linnychenko, E. Trifiliev, A. Florovsky, M. Rodzevich, G. Ge, A. Markevich and A. Berthier-Delagard, etc.) the most important were the Russian-centric view of Slavic unity, conservatism, sometimes monarchism, the unity of the community of Great Russians, Little Russians and Belarusians.

Ukrainian historians (in particular, L. Smolensky, O. Markevich, O. Andrievsky, P. Klepatsky, I. Bondarenko, M., O. Hrushevsky, V. Goshkevych, M. Arkas, D. Yavornytsky) contrasted the colonial, Russian, discourse, democracy, relaxed versions of pan-Slavism in the case of Ukrainian and Poles. The greatest resonance among the historical books caused M. Arkas work. Historians actively turned to art and poetry, a publicistic genre for the dissemination of their ideas. There was also a reverse process. So, the Kherson poet Mykola Chernyavsky wrote many poems on the historical subject of the Cossacks of the history of Ukraine.

Jewish historians Sh. Dubnov, I. Klausner, Georgians S. Avaliani and bishop Kirion, Poles A. Myodusevsky had a great influence on the formation of the national identity of their compatriots. Liberation, anti-colonial motives, the activities of a number of Bulgarian, Serbian and Greek historians were permeated, they lived in Odesa. Today, South Ukraine is a place of keen struggle for Ukrainian-centric historical identity. Authoritative sociological studies confirm this.

Being in the process of establishment and development of postcolonial studies, the author submits his own point of view on the problem of learning and teaching the history of Southern Ukraine. This article is addressed first of all to those, who strive to find new research topics and methodological approaches in study of postcolonial problems.

Keywords: colony, anti-colonial movement, southern Ukraine, historiography, the national question.

Південноукраїнські землі (території сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Крим) мають складну політичну долю, а також складний процес заселення різнонаціональним та різноконфесійним населенням. Ця різноманітність, тягар імперської російської спадщини, і досі відчуваються у цих землях і не менше, а часто й більше впливають на сучасну ситуацію, аніж советське колоніальне минуле. В усі часи, включно з теперішніми, на свідомість населення досить помітно впливали історики, які часто поєднували наукову діяльність із громадсько-політичною.

Метою цієї статті є окреслення підходів південноукраїнських істориків до національного питання, загальної оцінки історії в розрізі їхнього ставлення до проблеми колоніалізму/антиколоніалізму. Стаття ґрунтується на широкій базі наративних джерел. Історіографічну базу статті складають праці, що охоплюють низку дотичних аспектів до нашої теми, що сформульована таким чином вперше [6; 11].

Зміни місцевого та загальноімперського громадського життя зумовили складність і суперечливість процесу формування національної свідомості населення Південної України. Для представників російсько-імперської ідеології (А. Скальковський, Г. Перетяткович, І. Линниченко, Є. Тріфільєв, А. Флоровський, М. Родзевич (голова одеського «Союзу русских людей»), Г. Ге, А. Маркевич та О. Берт'є-Делагард та ін.) найвагомішими

були російськоцентричні уявлення про слов'янську єдність, консерватизм, іноді, монархізм, єдність «руського народу» як спільноти великоросів, малоросів та білорусів.

Лише один російський історик начебто пройшов еволюцію від російського фактично колоніального світогляду та відповідного ставлення щодо національного питання до більш толерантного антиколоніального ставлення – професор Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів Євген Щепкін. Це було пов'язано з його наближенням до лівої ідеї. Проте, його еволюція аж до комунізму у 1919 – 1920 роках знову відкинула його на первинні позиції «боротьби проти українського націоналізму» [7, с. 29; 14].

Українські історики (зокрема, Л. Смоленський, О. Маркевич, О. Андрієвський, П. Клепацький, І. Бондаренко, М. Слабченко, О. Грушевський, В. Гошкевич, М. Аркас, Д. Яворницький) протиставляли колоніальному російському дискурсу націєцентризм, демократизм, пом'якшені варіанти панславізму у випадку українців і поляків.

Історики активно зверталися до мистецтва та поезії, публіцистичного жанру задля поширення своїх ідей. Був і зворотній процес. Так, херсонський поет Микола Чернявський написав багато віршів на історичну тематику про козацьку добу історії України. Вірші перейняті антиколоніальними, антиросійськими алюзіями.

Яскравим прикладом популяризації антиколоніального, визвольного, дискурсу є інтелектуальна діяльність українського одеського історика Івана Михайловича Бондаренка. Найрезонансним

вчинком І. Бондаренка в якості члена Одеської «Просвіти» було написання популярної брошури, присвяченої століттю з дня народження Джузеппе Гарібальді, що була видана одеською друкарнею Є. Фесенка у 1908 р. на кошти з фонду імені Л. Смоленського накладом у 2000 примірників [1]. Наклад було швидко конфісковано і майже повністю знищено цензурою. Вочевидь, негативну реакцію цензорів викликав передусім загальний тон і стиль книги на кшталт популярних соціалістично-народницьких видань для простолюду. Автор різко розділяв італійське суспільство на байдужі до інтересів народу панівні верстви та народ, схвалював народну боротьбу за національне визволення, використовував епітети на кшталт «Меттерних – держиморда всеєвропейський». У думці «італійці не могли рівно з іншими простувати шляхом вселюдського прогресу туди, де ясніє свята зірка ідеалу людського» не важко було помітити соціалістичні алюзії, а у книзі загалом – заклик до похваллення українського національного руху. Суто з історіографічної точки зору історик не сказав нічого нового про постать видатного італійця, лише підтримавши глорифікаторську традицію української суспільно-політичної думки, представники якої наголошували на всеосяжному патріотизмі та народності Д. Гарібальді. І. Бондаренко не намагався визначити передумови виникнення італійського національного руху, обмежившись тезою «нові сили стихійні, нові люди принесли нові пісні». Якщо у працях з історії англійських міст І. Бондаренко демонстрував відданість ідеалам раціоналізму та соціологічного позитивізму, то у цій брошурі він став на шлях неоромантизму.

Неабиякий вплив на формування національної ідентичності своїх співвітчизників мали єврейські історики Ш. Дубнов, Й. Клаузер, грузини С. Аваліані та єпископ Кіріон, поляк А. Міодушевський. Визвольними, антиколоніальними мотивами, була перейнята діяльність низки болгарських, сербських та грецьких істориків, що мешкали в Одесі. Щоправда, ці мотиви не суперечили офіційній політиці Російської імперії, що використовувала визвольні прагнення народів Балкан для просування своїх імперіалістичних, отже, знову ж таки колоніальних інтересів. Найбільший резонанс серед історичних видань викликала праця М. Аркаса. Про потенціал історії як засобу націєтворення свідчить те, що в історичних дискусіях взяли участь й навіть не гуманітарії, – лікарі І. Луценко та В. Піснячевський.

Засобами формування історичної пам'яті були доповіді у товариствах і публічні лекції, наукові та газетні публікації. Лише частина з істориків мала можливість «проповідувати» з університетської кафедри. Однак з огляду на офіційність одеського Новоросійського університету виникли альтернативи – українська «Просвіта», єврейські та польські товариства і, зрештою, у 1917 р. – Одеський Народний університет із курсами українознавства та іудаїки. Першим закладом, в якому українська візія історії отримала повноправне значення став заснований у 1918 р. Катеринославський університет. Надважли-

вим компонентом боїв за історію було питання встановлення пам'ятників, меморіальних дощок, називання вулиць, відзначення ювілеїв. Вивчаючи ці процеси, зустрічаєш дані, що аж ніяк не підтверджують розхожу тезу про, мовляв, якусь фатальну «неукраїнськість» Українського Півдня. Наприклад, у 1903 р. міські гласні Одеси обговорювали пропозицію міського голови П.О. Зеленого про увічнення пам'яті поетів П.П. Котляревського та О.М. Плещеева, письменника В.Г. Короленка. Гласний міської думи І.О. Казаринов (не помічений як учасник українського національного руху) висловився лише за увічнення пам'яті про П.П. Котляревського, адже, на його думку, «Котляревский как малорусский поэт, имеет большое значение для всего Новороссийского края, и увековечивание его памяти в Одессе, где половина населения малорусская, еще понятно. Есть еще другой малорусский поэт, Шевченко, память которого тоже можно было бы увековечить» [6].

Апогею протистояння колоніального (проросійського) і визвольного (українського) дискурсів сягнуло у 1917 – 1920 рр., коли демократична революція на певний час нівелювала значення пам'ятників та інших символів російським царям. Наголосимо, – не руками комуністів, що приєдналися до цього процесу вже пізніше, а соціал- і націонал-демократів і лібералів, передусім, представників неросійських народів колишньої імперії (українців, євреїв, поляків, грузинів та ін.). У подіях революції на півдні України як урядовці, публіцисти, просвітники відіграли історики В. Біднов, Д. Яворницький, П. Клепацький. Революційна доба позначилася лавиноподібним зростанням кількості преси, що на своїй шпальтах поширювала визвольний, антиколоніальний погляд на історію України загалом і Південної України, зокрема [3].

У 1920-х роках попередня громадська енергія південноукраїнських істориків була акумульована передусім у діяльності видатного одеського історика М. Слабченка. Попри формальну приналежність до радянської історіографії, фактично М. Слабченко разом з багатьма іншими істориками того часу був частиною державницької української історіографії. Проте, за слушним спостереженням емігрантського історика В. Заїкіна, на відміну від В. Липинського і галичан, що різко поривали з народництвом, М. Слабченко, Д. Дорошенко, Р. Лашенко, В. Пархоменко були позбавлені крайнощів і «займали середню, примирливу позицію між народниками та консерваторами (державниками), але всіх їх як нових істориків еднав інтерес до історії української державності та форм українського державного будівництва, оцінка історичних явищ (зокрема, революційних рухів) з точки зору культури та державності» [4, с. 241-242]. Не менш важливе регіональне значення для подальшого зміцнення української візії історії у південноукраїнському соціокультурному середовищі 1920-х рр. відгравала діяльність інших одеських істориків М. Гордієвського, А. Музичка, миколаївця М. Лагути, херсонця В. Гошкевича, дніпропетровців Д. Яворницького, В. Пархоменка.

Важливим у плані демонтажу російського і радянського колоніального дискурсу були часи Другої світової війни, коли похідні групи ОУН активно діяли на всій території Південної України, використовуючи у своїй пропагандистській роботі, зокрема, працю М. Аркаса [8, с. 175; 12, с. 241].

Історичний бекграунд значною мірою розвивався у другій половині ХХ ст. Проте не можна говорити, що радянський офіційний, тобто фактично колоніальний (як колись російсько-імперський офіційний) дискурс повністю запанував в історіографічному інтелектуальному полі Південної України. Серед південноукраїнських дисидентів (самостійницьку, національну течію дисидентства краще іменувати учасниками українського визвольного руху, які продовжували попередні традиції) були й ті, хто поділяв антиколоніальний, визвольний погляд на історію України. Василь Володимирович Барладяну у 1969 – 1974 роках завідував кабінетом мистецтвознавства в Одеському державному університеті імені І.І. Мечникова, викладав історію світового й українського мистецтва, класичну європейську літературу, етику й естетику в Одеському інституті інженерів морського флоту. Під псевдонімом Ян Друбала у самвидаві публікувалися його статті з історії національного питання у Російській імперії та СРСР. У 1970-х – 1980-х роках був неодноразово репресований, сидів у таборах [9, с. 58-62].

У 1969 р. у Новомосковську Дніпропетровської області кафеєристи заарештували 22-річного Миколу Кульчинського, здібного юнака, який писав вірші, цікавився історією України й узагалі національним питанням. У відповідь на такі та подібні дії кілька мешканців Дніпропетровська надіслали до органів влади «Лист творчої молоді Дніпро-петровщини», де, зокрема, наголошували: «Чому ж тоді в Дніпропетровському історичному музеї серед багатьох речей експонується і карета, в якій придворні відомої україножерки імператриці Катерини II супроводжували її скурвлену величність у подорожі остаточно приборканою Україною? Чому стіни музею «прикрашають» численні портрети різної руки вельмож та завойовників катерининської доби, а портретам, скажімо, Івана Сірка чи останнього військового писаря Запорізької Січі, засновника двох найбільших і найкрасивіших парків нашого міста, м'яко кажучи, не знайшлося місця?» [13, с. 87-99].

Не бракувало і парадоксів. Так, єврейський історик Саул Боровой, що світоглядно-культурно примикав до традицій неарадянської історіографії, мав певні ліберальні переконання, був жертвою репресій у рамках антисемітських акцій влади, виступив проти позиції українського київського історика Олени Лугової про колоніальне становище України у складі Російської імперії, хоча і зробив це у коректній манері без жорстких політичних звинувачень [2].

Наприкінці 1980-х – 1990-х років низка південноукраїнських істориків особливо активно включилися у процеси деструкції колоніального російсько-радянського дискурсу в історіографії та історичній пам'яті: одесити А. Бачинський, Г. Гончарук, О. Болдирев, миколаївці В. Шкварець, Ф. Турченко,

В. Кіпіані, дніпропетровці М. Ковальський, Ю. Мицик, Г. Швидько.

Сьогодні Південна Україна, вже фактично без Криму, що виключений з південноукраїнських культурних, соціально-економічних і політичних процесів, а відтак і відповідних соціопитувань, залишається місцем гострої боротьби за україноцентричну історичну ідентичність. Це, зокрема, ілюструють авторитетні соціологічні дослідження [5, с. 11]. У регіоні внаслідок непослідовної та млявої політики центральної влади, що проводить згубну в умовах неподоланого постколоніалізму та війни, децентралізацію, що віддає ці проблемні для українського націєтворення території на відкуп місцевим проросійським елітам, залишаються дуже репрезентативними носії українофобської, російськоцентричної ідентичності, що відповідно оцінюють і сприймають історичне минуле, як давнє, так і нещодавнє. У містах Півдня історична пам'ять перебуває переважно в руках російськоцентричних краєзнавців, що мріють про відродження Російської імперії або СРСР, прагнуть до закріплення російськоцентричного, російськомовно-культурно-світоглядного, сприйняття історії південноукраїнського регіону (приклад – почесний громадянин міста Одеси, активіст сумнозвісного Кулікового поля, Олег Губарь («Всемирный клуб одесситов»)). Адепти цих поглядів є членами топонімічних комісій, що дає їм можливість формувати меморіальний ландшафт міст. Представники українського та колоніального дискурсів використовують різну термінологію, що дозволяє досить чітко ідентифікувати їхні позиції. Передусім, йдеться про використання, або ігнорування самого поняття «Південна Україна» у часі та просторі.

Отже, можна виокремити два основних дискурси: колоніальний і антиколоніальний. Прибічники першого обстоювали відданість до Російської імперії/СРСР, монархії/КПСС, були консерваторами. Прибічники антиколоніалізму шукали у минулому передусім національно-соціальної рівності, боротьби за ці права, підкреслювали колоніальний статус своїх народів. Ці дискурси в основних рисах панують у південноукраїнській історіографії і на сучасному етапі, впливаючи і на більш практичні явища, такі як, наприклад, процес декомунізації. Історичні дискусії, природно, за провідної участі істориків різних суспільно-політичних орієнтацій, передусім, української і проросійської, є одним з найпомітніших сегментів культурного ландшафту Південної України, а «бої за історію» насправді є боротьбою за існування України. Попри спроби абсолютно неупереджену та суспільно незабарвлену історіографію ще ніхто не вигадав. І навряд чи вигадася, що «прирікає» істориків і надалі бути учасниками націєтворчих дискусій-боїв.

Література:

1. Бондаренко І. Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. – Одеса, 1908. – 63 с.
2. Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 115 – 121.

3. Васковський Р.Ю. Джерела до історії Катеринослава доби Другої УНР // Історія торгівлі, податків та мита. – 2013. – № 2. – С. 26 – 30.
4. Заикин В. Украинская историческая литература последних лет 1919 – 1923 гг. // На чужой стороне. – Прага, 1925. – С. 236 – 251.
5. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., 2016. – 100 с.
6. Леонова О.В. Особливості історіографічного процесу в Катеринославі у другій половині XIX – на початку XX століття // Гуманітарний журнал. – № 3 – 4 (літо-осінь). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 89 – 93.
7. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упор. В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 352 с.
8. На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. 36. Статей, спогадів і документів. – К., 1993. – 540 с. – С. 175.
9. Овсієнко В. Барладяну-Бирладник Василь Володимирович // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1. – Харків. – 2006. – 516 с.
10. Одесский листок. – 1903. – 9 ноября.
11. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – 536 с.
12. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Документи і матеріали / Упор. О. Дзюбан. – Львів-Київ, 2001. – 556 с.
13. Чорновіл В. Твори: У 10-и т. – Т. 3. («Український вісник», 1970-72) / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К., 2006. – 976 с.
14. Щепкин Е. Игра в бирюльки // Южная мысль. – 1912. – 9 августа.
- literature of the last years 1919 – 1923”. In: *Na chuzhoi storone*. [On another's side]. Praga, pp. 236-251. [in Rus.].
5. *Konsolidaciya ukrains'kogo suspil'stva: shlyaxi, vyklyki, perspektyvy. Informacijno-analitychni materialy do fahovoi diskusii* (2016). [The consolidation of Ukrainian society, ways, challenges and prospects. Information-analytical materials for expert discussion]. Kyiv, December 16, 2016. 100 pp. [in Ukr.].
6. LEONOVA, O.V. (2010) Osoblyvosti istoriografichnogo procesu v Katerinoslavi u drugij polovini XIX – na pochatku XX stolittya. “Peculiarities of historiographical process at Yekaterynoslav in the second half of XIX – early XX century” In: *Gumanitarnyj zhurnal*, no. 3 – 4 (lito-osin'). Dnipropetrovs'k, pp. 89-93. [in Ukr.].
7. *Myhajlo Slabchenko v epistoljarnij ta memuarnij spadshhini (1882 – 1952)* (2004) [Michael Slabchenko in epistolary and memoir heritage (1882 – 1952)] in Zaruba, V. (ed.). Dnipropetrovs'k, 352 pp. [in Ukr.].
8. *Na zov Kyiva. Ukrains'kij nacionalizm u II Svitovij vijni. Zb. Statej, spogadiv i dokumentiv* (1993) [On the The Call of Kyiv. Ukrainian nationalism in World War II. Collection of articles, memoirs and documents]. Kyiv, 540 pp. [in Ukr.].
9. OVSIENKO, V. (2006) Barladyanu-Byrladnik Vasil' Volodimirovich In: *The International Biographical Dictionary of dissidents of Central and Eastern Europe and the former Soviet Union*. Vol. 1. Ukraine. Part 1. Kharkiv, 516 pp. [in Ukr.].
10. *Odesskij listok* (1903). November 9 [in Rus.].
11. POPOVA, T.N. (2007). *Istoriografija v litsakh, problemakh, distsiplinakh. Iz istorii Novorossiiskogo universiteta* [Historiography in faces, problems, disciplines. From the history of Novorossiysk University]. Odessa, 536 pp. [in Rus.].
12. *Ukrains'ke derzhavotvorennja. Akt 30 chervnja 1941 roku. Dokumenty i materialy* (2001) [Ukrainian state building. Act of June 30, 1941. Documents and materials]. L'viv-Kyiv. 556 pp. [in Ukr.].
13. CHORNOVIL, V. (2006) *Tvory. T. 3. (Ukrajins'kij visnyk, 1970-72)* [Writings. Vol. 3. (Ukrainian Journal 1970-72)]. Kyiv. 976 pp. [in Ukr.].
14. SCHEPKIN, E. (1912) *Igra v birjul'ki*. “The game of spillikins” In: *South thought*. August 9. [in Rus.].

References:

1. BONDARENKO, I. (1908) *Pro Garibal'di, borcyja za volyu italijs'kogo narodu* [About Garibaldi, a fighter for the freedom of the Italian people]. Odesa, 63 pp. [in Ukr.].
2. BOROVOJ, S.YA. (1967) *Do pitannya pro stanovyshhe Ukraini v period kapitalizmu*. “On the situation in Ukraine in the period of capitalism”. In: *Ukrains'kij istorichnij zhurnal*, no. 8. Pp. 115-121. [in Ukr.].
3. VASKOVSKIJ, R.YU. (2013) *Dzherela do istorii Katerinoslava dobi Drugoi UNR*. “Sources of history Yekaterinoslav of era Second UNR”. In: *Istoriya torgovli, podatkov ta myta*, no. 2. Pp. 26-30. [in Ukr.].
4. ZAIKIN, V. (1925) *Ukrainskaia istoricheskaia literatura poslednikh let 1919 – 1923 gg*. “Ukrainian historical